

**Формування екологічної культури школярів у процесі позакласної
еколого-натуралістичної роботи**

Анотація. У статті аналізуються різні підходи до розуміння сутності поняття "екологічна культура". Розглянуто типи екологічної культури. Наведено приклади шляхів її формування в учнів зальноосвітніх навчальних закладів.

Ключові слова: культура, екологічна культура, природоцентричний та антропоцентричний типи екологічної культури, екологічне мислення, екологічна свідомість, екологічна діяльність, екологічна стежка, екологічне лісництво, "голубі" та "зелені" патрулі.

Вступ. Серед проблем, якими характеризується розвиток людства ХХ століття, у світі в цілому, і в Україні зокрема, чинне місце посідає екологічна. Стихійна, непродумана, непередбачувана, неконтрольована діяльність людини призвела до глобальної екологічної кризи, що загрожує існуванню планети і всієї людської цивілізації. Швидкі темпи розвитку науково-технічного прогресу, масове знищення лісів, будівництво заводів-гігантів, атомних і гідроелектростанцій негативно вплинуло на екологічний стан планети, що в свою чергу позначилося на стані здоров'я населення.

Причиною виникнення екологічної кризи на планеті стало неправильне усвідомлення людиною свого призначення і місця на Землі. Вся діяльність людини зводилася до задоволення власних прагматичних потреб і бажань, а природа сприймалася як "бездонний посуд", з якого можна брати безкінечну кількість багатств та ресурсів. Свій розум людина почала використовувати для боротьби з навколишнім середовищем. Так, ще в Асирії, будівництво зрошувальних каналів призвело до утворення солончаків. В Амазонії і в Сибірі, які називають "легенями планети", відбувається масове знищення лісів. Діяльність теплоелектростанцій призводить до викидів в атмосферу великої кількості вуглекислого газу, фреонів, що руйнують озоновий шар.

Як зазначають дослідники необроблена природа вважалася такою, що не має жодної цінності, а людський розум використовувався для боротьби з нею.

Звідси стає зрозумілим популярний у ХХ ст. вислів про те, що “ми не повинні чекати милості від природи, взяти їх – наше завдання” [14, с. 46].

Зважаючи на щорічне погіршення природного навколишнього середовища і загострення екологічної кризи, людство все глибше починає усвідомлювати вплив власної діяльності і намагається знайти шляхи виходу з цього становища.

Запровадження нових технологій виробництва, зменшення отруйних викидів в атмосферу та безвідходних способів виробництва виявилось недостатнім для подолання екологічної кризи. У зв'язку з цим на Міжнародному форумі у Ріо-де-Жанейро (1992 р.) було наголошено на необхідності екологічної освіти та виховання на всіх рівнях з метою формування у населення екологічної свідомості, екологічної культури, навичок та поведінки, необхідних для збереження навколишнього середовища.

Про необхідність формування екологічної культури як складової культури особистості, гармонійних відносин людини і природи зафіксовано і в Державній національній програмі “Освіта. Україна ХХІ століття”. У Концепції національного виховання зазначено необхідність формування відчуття відповідальності за природу, як національну і загальнолюдську цінність, основу життя на Землі, гуманних принципів природокористування.

Аналіз останніх досліджень. З другої половини 90-х років ХХ століття людство зосередило увагу на пошуку нових парадигм екологічної освіти та виховання. Так, у дослідженнях С. Гірусова, М. Каган, В. Крисаченко, Н. Назарова, І. Сафронава, чинне місце у вирішенні екологічних проблем посідає формування у членів суспільства екологічної культури. У працях Т. Гладюк, О. Король, Т. Кузнєцова, С. Либідь, П. Пономарьова, Г. Пустовіта, Г. Тарасенко, М. Шведа висвітлено окремі аспекти формування екологічної культури учнів та студентів педагогічних навчальних закладів [20, с. 4]. Окремим питанням цієї проблеми присвячені праці Є. Орлова, О. Плахотнік, М. Роміна, І. Сафронова, та ін.

У дисертаційних роботах останніх років досліджувалися питання формування екологічної культури учнів засобами дидактичної гри у процесі вивчення курсу екології (С. Лебідь, О. Пруцакова), підготовки майбутніх учителів біології до формування екологічної культури старшокласників (О. Чернікова), особливостей формування екологічної культури, екологічної компетентності студентів аграрних і технічних закладів освіти (Н. Єфименко, Н. Олійник, Л. Лук'янова, Л. Фенчак), система виховання складових екологічної культури студентів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності (Т. Вайда).

Формулювання цілей роботи. Загострення екологічної кризи на планеті спонукає людство шукати дієві шляхи виходу із ситуації, що склалася. У зв'язку з тяжким економічним станом Україна не має можливості виділяти на природоохоронні заходи необхідну кількість матеріально-фінансових ресурсів. Тому, зараз велика увага приділяється формуванню екологічної культури молоді та еколого-натуралістичній роботі учнів у школі, а також підготовці майбутнього вчителя біології до цього виду роботи.

Метою нашої статті є розкриття сутності та структури поняття "екологічна культура" та різних підходів до її розуміння.

Результати дослідження. Термін "екологічна культура" вперше з'явився у 20-х рр. XX століття в роботах представників американської школи "культурної екології", як похідне від поняття культура.

Слово "культура" походить від латинських слів *colo, colui, cultum, colere* – "обробіток ґрунту". Його значення з часом змінювалось. Наші предки його усвідомлювали як "шанування богів". Згодом під "культурою" розуміли сукупність матеріальних і духовних цінностей, накопичених людством упродовж тисячоліть (картини, писемність, обряди, архітектура) [18, с. 195-201].

Культурні норми і правила не є складовими ознаками, закладеними у наших генах, вони засвоюються протягом всього життя, шляхом навчання, цілеспрямованої роботи і культурної діяльності людини. Тому кожен народ є унікальною одиницею з своєю неповторною і своєрідною культурою.

Зачатки екологічної культури українського народу спостерігаються вже в первісних общинах під час вибору місця поселення, коли враховувалась не тільки

зручність (близькість води, добрий захист), але й краса місця (наприклад, положення Києва).

Екологічна культура українського народу розвивалася від природоцентричних поглядів язичників до антропоцентричного ставлення до природи в період існування Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР).

Можна виділити 2 типи екологічної культури: природоцентрична та антропоцентрична. Природоцентричний тип екологічної культури базується на усвідомленні людини рівноправним членом природи, а не її власником. Основу антропоцентричного типу екологічної культури становить усвідомлення домінування людини над природою й визнання себе найвищою цінністю [10, с. 3]. Цей тип культури є споживацьким, людина намагається підкорити собі природу, взяти в неї всі багатства, нічого не повертаючи, а потім залишити цю територію. Прикладом такої діяльності можуть бути цивілізації Месопотамії й Палестини, плодючі землі Сходу з великою кількістю птахів, тварин, дерев і рослин перетворили на пустелю.

Одним із перших підійшов до розуміння проблем екологічної культури видатний мислитель, учений-дослідник В.І. Вернадський, який вивчав проблеми людського чинника в існуванні світу. В.І. Вернадський уважав, що суть екологічної проблеми полягає в тому, "що люди не встигають адаптувати свою культуру відповідно до тих змін, які самі ж привносять у цей світ, і джерела цієї кризи знаходяться всередині, а не ззовні людської сутності ..." [14, с. 46].

За своєю суттю, екологічна культура є своєрідним "кодексом поведінки", який лежить в основі екологічної діяльності та екологічної поведінки. Ця культура включає в себе вироблені способи самореалізації людини в природі, життєвий досвід, сукупність знань, норм, стереотипів та правил поведінки людини в природному середовищі, яке її оточує, умінь і досвіду вирішення екологічних проблем, здатність передбачати можливі негативні наслідки антропогенної діяльності в природі та шукати ефективні шляхи гармонізації стосунків суспільства та природи.

Російський учений Е. Маркорян вважає, що екологічна культура, з одного боку, є результатом розвитку взаємовідносин між людиною й природою, а з другого – від її рівня розвитку залежать форми й способи взаємодії людства з довкіллям, що насамперед вимагає від людини наявності сформованих глибоких екологічних знань, які дозволять їй адекватно оцінювати події в навколишньому середовищі й екологічно компетентно поводитися у світі [6, с. 26].

З іншого боку екологічна культура є своєрідною реакцією, направленою на стабілізацію відносин між природою й людиною.

На думку В. Крисаченка, екологічна культура особистості є своєрідною технологією освоєння природи та теоретичною галуззю знань про місце людини в біосфері [14, с. 63]. Також екологічна культура виражає здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти й пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби й устрій природного середовища.

Л. Курняк зазначає, що "екологічна культура" – це та сторона людського буття, в якій варто шукати відповіді на екологічні проблеми [5, с. 35].

С. Алексєєв, Л. Білик, А. Букін, Л. Курняк, О. Лазєбна, Б. Ліхачьов та інші виокремлюють низку складових екологічної культури, а саме: відповідний рівень екологічних знань (природничо-наукові, соціогуманітарні, технічні) [11, с. 30], екологічної свідомості, екологічного мислення (прагнення встановити причинно-наслідкові, прогностичні та інші види зв'язків), екологічної відповідальності [1, с. 121-123], багатство морально-етичних почуттів (співчуття, переживання) і переконань, викликаних спілкуванням з природою [6, с. 27], відповідний запас практичних умінь, навичок, глибока зацікавленість у природоохоронній діяльності [8, с. 7], екологічно виправдане поведіння, яке характеризується переходом екологічних знань, екологічного мислення в повсякденну норму вчинків та активну екологічну позицію людини [9, с. 3].

Під поняттям "екологічна культура" І. Суравегіна вбачає динамічну єдність екологічних знань, позитивного ставлення до цих знань (екологічних установок, цінностей) і реальної діяльності людини в навколишньому середовищі [19, с. 32-36].

Е. Король розглядає екологічну культуру як показник такого рівня свідомості, який спонукає підростаюче покоління до глибокого вивчення законів природи й екологічно-доцільної взаємодії з нею [19, с. 32-36].

На думку Н. Пустовіт, екологічна культура включає такі компоненти: знання, уміння, почуття, переконання [19, с. 32-36].

М. Курняк вважає, що екологічна культура є результатом екологічного виховання й освіти.

У результаті теоретичного дослідження нами було визначено структуру екологічної культури та розкрито взаємозв'язок між її складовими елементами (рис. 1).

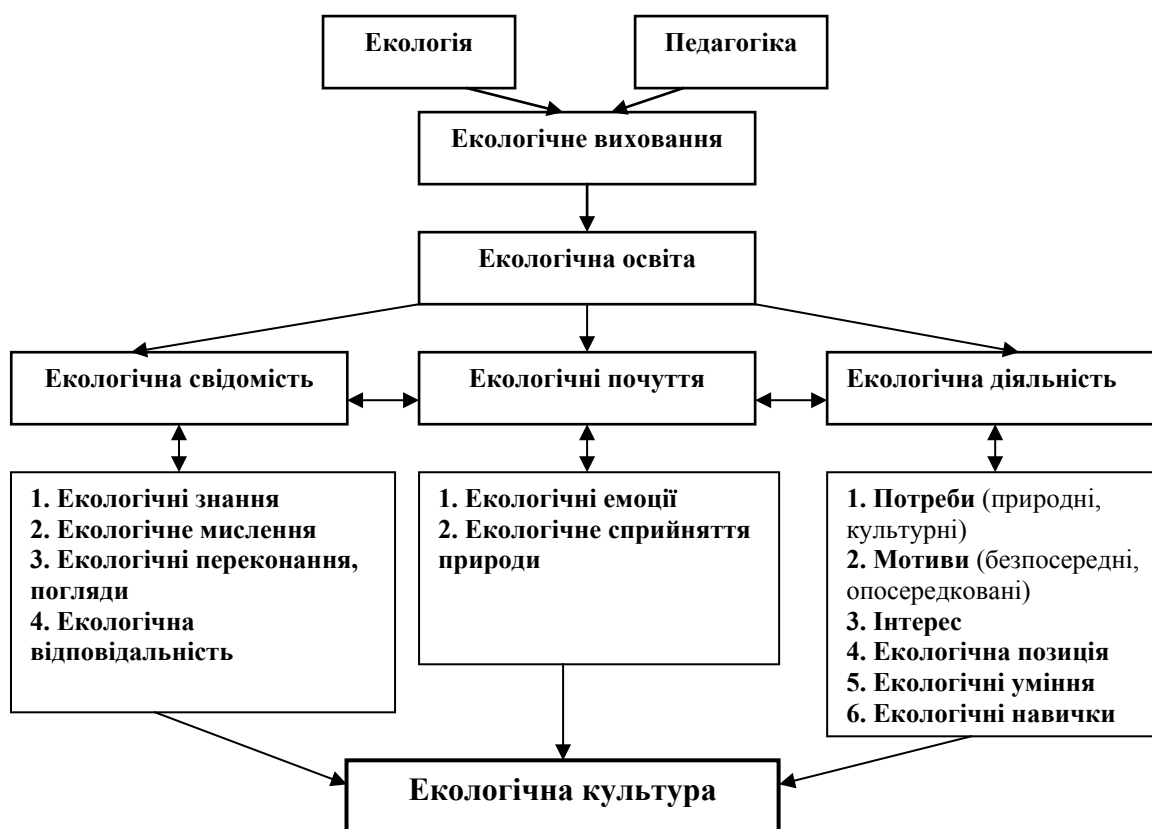

Рис. 1. Структура поняття "екологічна культура"

На основі аналізу філософської, психолого-педагогічної літератури Г. Пустовіт визначає поняття "екологічна культура" як найкращі досягнення людства з проблем пошуку ефективних шляхів гармонізації стосунків людини та природи [14, с. 62-63.].

Рівень сучасної екологічної культури людства й природокористування дуже низький, що на думку Л. Кантаровича не є наслідком низького рівня науково-технічного прогресу, а є наслідком відсутності в нас етики" [16, с. 350].

На думку І. Зверєва, формування екологічної культури відбувається не тільки засобами екологізації навчального предмету, а й у процесі практичної діяльності школярів у природних умовах. Цієї позиції дотримується Є. Макаров, вважаючи практично-доцільну участь у природоохоронній роботі як одну з умов формування екологічної культури людини [7, с. 24-26].

Б. Йогансен підкреслює, що безпосередній контакт дітей із природою позитивно впливає на формування в них екологічної культури. Залучення учнів до активної й свідомої природоохоронної діяльності дає їм можливість оволодіти глибокими знаннями про зв'язки людини й природи [13, с. 57-58].

Також на важливості практичної діяльності молоді в природі наголошує Л. Симонова. Вона вважає, що практична діяльність – кінцевий результат відносин, показник істинної екологічної культури будь-якої людини [3].

Можна погодитись із Ю. Грабовським та А. Шипко, що основним виховним впливом на формування екологічної культури молоді є соціальне й географічне (природне) середовище. Вони вважають, що ефективним засобом формування екологічної культури є туристсько-краєзнавча робота, під час якої молодь на практиці може реалізувати отримані знання й навички зі збереження й примноження природних багатств.

І. Грабовська, досліджуючи українознавчий контекст формування екологічної культури особистості, підкреслює, що джерелом виникнення й розвитку екологічної культури є пізнання сутності буття народу та його ставлення до природи [15, с. 55].

Але не зважаючи на те, що в шкільні програми вводяться предмети екологічного змісту, які привчають підрастаюче покоління поважати природу, не втручатися в природні процеси, любити навколишній світ, бережно ставитися до його багатств рівень екологічної культури залишається вкрай низьким, оскільки зміст шкільних навчальних предметів спрямований на інформативність учнів про окремі проблеми навколишнього середовища.

Одним із шляхів формування екологічної культури школярів є запровадження розроблених інтегративних курсів, таких як "Світ і людина" Р.А. Арцишевського, "Довкілля" В.Р. Ільченко, "Навколишній світ" Т.О. Пушкарьової, "Екологія і світ" для І.Т. Суравегіної та ін.

Ефективне формування екологічної культури можна здійснювати у процесі позакласної еколого-натуралістичної роботи з учнями.

У загальноосвітніх закладах проводиться певна робота з формування у школярів екологічної культури, мислення, прищеплення любові до природи рідного краю та залучення їх до практичної продуктивної природоохоронної роботи.

Так у школах Житомирської області застосовуються різноманітні форми еколого-натуралістичної роботи. Наприклад, в області функціонує близько 33 шкільних лісництв, які проводять значну роботу з виховання у школярів дбайливого ставлення до природи, примноження її багатств. Юні лісничі доглядають за закріпленою ділянкою лісу, проводять її санітарне прибирання, висаджують саджанці, прополнують молоді посадки. Юннати виготовляють шпаківні і синичники, огороджують мурашники, збирають насіння дерев і кущів, лікарську сировину, корм для відгодівлі птахів і звірів.

При лісництвах створюються загони "Зелених патрулів", які займаються охороною зелених насаджень, проводять чергування у лісі, на ділянках, де ростуть конвалії, сон-трава, щоб зберегти їх від браконьєрів. Взимку члени загону беруть участь в операції "Ялинка" з охорони ялинкових насаджень.

У шкільних лісництвах є також "Голубі патрулі", які розчищають і самостійно доглядають джерела питної води, озеленяють береги річки Тетерів.

Велике значення у створенні умов для формування екологічної культури учнів має екологічна стежина. Під час проведення дослідницької роботи на екскурсійних маршрутах екологічної стежини учні вчать правильно поводити себе в природі, вивчають наслідки антропогенного впливу на різні біоценози.

Під час проведення позакласних еколого-натуралістичних масових акцій "Зелена стежина", "Первоцвіти рідного краю", "Зробимо місто чистим", "Малим річкам – чисті береги", "Парки – легені міст і сіл" учасники поглиблюють знання

про природу України, екологічні проблеми даної місцевості, проводять роботу з охорони червонокнижних видів рослин, розчищенні річок від сміттєзвалищ та благоустрою зони відпочинку населення. Виступи учасників акцій в засобах масової інформації (телебачення, радіо, преса) сприяють прищепленню культури поведінки в природі та бережливому ставленню до неї. Під час позакласної роботи в молоді формується переконання про єдність природи, місце людини в ній, гармонійну взаємодію людини і природи як рівноправних членів всесвіту.

Саме у формуванні екологічної культури особистості під час занять у центрах еколого-натуралістичного спрямування вбачається можливість подолання екологічної кризи, вирішення екологічних проблем. Тому, від рівня екологічної культури залежить питання виживання людства, або його деградація з подальшим вимиранням.

З погляду Г.П. Пустовіта, екологічна культура особистості змінює поведінку людини в довкіллі, цим забезпечує збереження рівноваги в навколишньому середовищі і зростання якості життя [14, с. 64].

Висновки. Отже, все вище зазначене дозволяє нам зробити висновок, що сформована екологічна культура особистості виконує низку функцій, зокрема: *виховну* – формування певних стереотипів поведінки людини щодо природи; *прогностичну* – можливість передбачення наслідків діяльності людини та перетворення природи; *регулятивну* – управління ставленням суспільства до природи в процесі господарської діяльності [4, с. 8-11; 18, с. 43-44].

Належний рівень екологічної культури підрастаючого покоління є одним зі шляхів гармонізації стосунків суспільства й природи.

Перспективи подальших розвідок із зазначеної проблеми потрібно спрямувати у напрямку вивчення найефективніших форм і методів формування екологічної культури в учнів основної школи у позакласний час.

Список літератури

1. Білик Л.І. Теоретико-методичні основи формування екологічної відповідальності студентів у системі виховної роботи вищого технічного навчального закладу: Дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 / Черкаський держ. технологічний ун-т. – Черкаси, 2004. – 461с

2. Бойко В.О. Екологічне виховання учнів і студентів: [Екол. виховання студентів] / В.О. Бойко // ПостМетодика. – 2005. – № 4-5. – С. 19–22.
3. Буренина Т.П. Педагогические основы формирования экологической культуры младших школьников. Муждународный научный интернет-журнал с библиотекой-депозитарием. Образование: исследовано в мире. – 2005. [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.oim.ru/reader.asp?whi..>
4. Глеба Д.Ф. Психолого-педагогічні основи формування екологічної свідомості школярів //Наук. вісн. /Ужгород. держ. ун-т. – Ужгород, 1999. – Вип.2. – С.8–11. – (Сер. “Педагогіка. Соц. робота”).
5. Екологічна культура: поняття і реальність / Л. Курняк // Вища освіта України. – 2006. – N 3. – С. 32-37
6. Єфименко Н.П. Особливості формування екологічної культури студентів вищих технічних закладів освіти: Дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04 – Х., 2000. – 137 с
7. Крюкова О.В. Формування екологічно-доцільної поведінки молодших школярів: Дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2005. – 242 с.
8. Курняк Л.М. Формування екологічної культури студентської молоді у умовах системних трансформацій у сучасній Україні: Автореф. дис. ... канд.філос.наук: 09.00.10. – К.: 2007. – 17 с.
9. Лазебна О.М. Формування активної екологічної позиції підлітків: Дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 2004. – 222 с
- 10.Лебідь С.Г. Формування екологічної культури учнів 7-11 класів у процесі вивчення курсу екології: Автореф. дис....канд. пед.наук.: 13.00.07 – К.: – 2001. – 17 с.
- 11.Мазурок В.Г. Формування системи понять еколого-економічного змісту в процесі професійної підготовки студентів технічного коледжу: Дис. ... канд.пед.наук: 13.00.04. – Житомир, 2007. – 250 с
- 12.Мойсеюк Н.Є. Педагогіка. Навчальний посібник. 3-є видання, доповнене. К.: 2001. – 608 с.

13. Науменко Р.А. Екологічне виховання учнів 5-9 класів шкіл-інтернатів у позаурочний час: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К.: - 1994. – 178 с.
14. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1-9 класів у позашкільних навчальних закладах: Монографія. – К.: –Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
15. Танська В.В. Підготовка майбутнього вчителя біології до екологічної освіти старшокласників: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Житомир. 2006. – 278 с.
16. Федоренко О.І., Бондар О.І., Кудін А.В. Основи екології: Підручник. – К.: Знання. 2006. – 543 с
17. Фенчак Л.М. Формування екологічної культури студентів вищих аграрних навчальних закладів I-II рівнів акредитації: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04: - Тернопіль, 2006. – 20 с.
18. Чабала О. Зміна освітніх імперативів на сучасному етапі розвитку системи відносин людини та природи // Вища освіта України. –2006. –N 3. –С. 38-44.
19. Черникова Е.В. Подготовка будущих учителей биологии к формированию экологической культуры старшеклассников: Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – О., 2004. – 224 л.

Сорочинская О.А. Формирование экологической культуры учеников в процессе внеклассной эколого-натуралистической работы

В статье анализируются разные подходы к пониманию сути понятия "экологическая культура". Рассмотрены типы экологической культуры. Наведены примеры путей ее формирования в учеников общеобразовательных учебных заведений.

Ключевые понятия: культура, экологическая культура, природоцентричный и антропоцентричный типы экологической культуры, экологическое мышление, экологическое сознание, экологическая деятельность, экологическая тропа, экологическое лесничество, "голубые" и "зеленые" патрули.

Sorochynska O.A. The formation of ecological culture in pupils with eco-naturalistic work

The article analyses different approaches to notion " ecological culture". The types of the ecological culture are examined. The ways to its formation in pupils of secondary schools are given.

Key words: *culture, ecological culture, nature-central and anthropologyco-central types of ecological culture, ecological thinking, ecological activity, ecological path, ecological forestry, "sea" and "forest" patrols.*